

/ рој жртава које је пјеваљски срез дао у борби за ослобођење Југославије и за бољи живот велики је. Тај прилог у крви говори о томе ~~џа~~ је пјеваљски срез, великим дијелом своје територије и становништва, био жариште народноослободилачке борбе. Учешће народа овог краја у борби против окупатора и домаћих издајника било је масовно и непрекидно **од** почетка борбе па до коначног ослобођења Југославије.

Због тога је значајан напор Савеза бораца пјеваљског општинске да припреми и објави ову и овакву публикацију. Прворазредно је свакако то да је овом књигом дефинитивно спасен од заборавља идентификован прилог у крви људи нашег краја, дат за побједу нове социјалистичке Југославије. Преживјели би били у дугу према жртвама да ово нијесу направили.

НОР вођен у пјеваљском крају нема посебних карактеристика, које би га одвајале од општег карактера борбе коју су народи Југославије, под руководством КПЈ, водили у току II свјетског рата. Нема, дакле, неких, било војних било политичких, карактеристика који би га посебно освјетлиле, ван оних **концепција** које су извирале из војно-политичког курса КПЈ. По доношењу одлука, за народноослободилачки рат би се могло рећи да је вођен, све негдје до 1944. године, на децентрализован начин. С те стране се пружала прилика организацијама и руководством КПЈ да **покажу** шта могу, да покажу у ствари своју зрелост и способност, па и смисао за особености, у вођењу рата и револуције. У таквом су положају биле и најшире народне масе, јер на неким територијама, на којима је 1941. године вођена борба против окупатора није било организација Комунистичке партије Југославије. С друге стране, рад партијске организације и устанак у нашем крају развијали су се између два колосална искуства која су давали устанак у Србији и у Црној Гори: један — у **старту масован** и по почетним резултатима бриљантан; други — смишљен и постепено нарастајући.

Стицајем околности, у критичном времену формирања и базичне изградње устанка, тј. 1941. и 1942. године, налазили смо се стално у близини Врховног штаба и Централног комитета

КПЈ. На тај начин, партијска организација у пљеваљском срезу била је у блиском контакту са изворним мислима које су утицале или су могле утицати на усмјеравање устанка. Тито је, не само као стратег него и као суптилан тактичар, налазио начина за дејство у таквим околностима како се не би битно или трајније нарушавала основна линија НОБ-а. Очито је да су партијској организацији у пљеваљском срезу многе околности ишле на руку да би устанак усмјерила и развила у најбољем и најпожељнијем правцу.

Прва организација КПЈ у пљеваљском срезу формирана је у новембру 1939. године. Та организација је имала свега 3 члана. Организациони развитак КПЈ до почетка устанка је доста спор: организован је Мјесни комитет и једна партијска ћелија (свега 11 чланова КПЈ). Очито, развитак је, и по времену и по ширини, био спор и узак. Тачно је да град Пљевља није имао изразиту привреду па, самим тим, ни радничку класу. Али стоји чињеница да је било могуће да се од напредне интелигенције, која је у врло великом броју била опредељена за напредне идеје омладине Београдског универзитета, од занатских радника, од школске и сеоске омладине — и много раније и много шире формирају организације КПЈ у овом крају. То утолико прије што елементе једног напредног покрета у пљеваљском срезу имамо већ јасно постављене одмах после 1933. године. Несумњиво је да Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, чак и после 1937. године, није имао повјерења и храбрости да шире продре у масе и на нове територије. Партијски елементи у Беранама и у Мојковцу, преко којих је то рађено, били су крајње слаби да то учине у Санџаку, па самим тим и Пљевљима. Друге могућности или иницијативе, које су биле далеко шире, за та руководство као да нијесу постојале. Ова констатација данас нема никакав практичан значај. Она само донекле објашњава закашњелост развитка КПЈ у нашем крају и, тако рећи, апсурдну нелогичност: прије 1940. године у Пљевљима постоје многи људи марксистички образовани, у практичној политици на линији КПЈ оријентисани — организација КПЈ не постоји. Свакако је, на тај начин, умањен онај свјесни, организовани потенцијал са којим је КПЈ ушла у устанак и револуцију у пљеваљском крају. Када се има у виду да је после формирања прве организације КПЈ, у новембру 1939. године, одмах дошло до хапшења њеног секретара и извјесног броја напредних људи у Пљевљима, цио рад те неискусне организације је био паралисан све негдје до августа 1940. године, када Блажо Јовановић, иако доста скептичан према организацији састављеној од интелектуалаца, значајно утиче на консолидацију њеног рада. Као што се види, организација је била у некој врсти цајт-нот-а пред противником и догађајима који су наступали.

Најважнија, међутим, ваљда пресудна ствар, која ће пљеваљску партијску организацију — без обзира на то каква је била и у каквим се околностима налазила — повући на линију успјеха и позитивних резултата јесте чињеница да је она од самог почетка схватила да је оружана борба против окупатора њен први и основни задатак, да је у томе сва суштина народно-ослободилачког покрета, да се кроз ту суштину изражавају и сви интереси КПЈ, да КПЈ нема неких других, „својих," посебних интереса еан тог. Окупити на том забатку све слојеве друштва и све појединце, без обзира на националне, вјерске, имовинске, политичке или идејне разлике — ту је у ствари била не само суштина покрета него и кључ за успјех или једини пут ка њему. Организација КПЈ у Пљевљима је стваралачки и такорећи без грешке повезала овај захтјев ослободилачког рата са оном патриотском свијешћу и традицијом која је у нашем крају имала дубок коријен. Таквим приступом рату Партија је одмах придобила најутицајније људе у срезу: Мила Перуничкића, Маринка Голубовића, Јоса Мирковића, Ристана Павловића, Душиана Ивовића, Бошка Остојића, Павла Ђерковића, Сима Деспотовића, Милка Старчевића, Јока Кнежевића и др. Већина председника општина, учитеља, имућних људи итд. стала је на нашу страну. Међутим, то није било довољно. Најважније је било добити битку у најширим народним масама на неколико важних задатака.

Прво је требало спријечити покоље између Црногораца и Срба с једне и Муслимана с друге стране, па тек онда практично реализовати паролу о братству и јединству. Због познатих разлога из прошлости било је могуће развити и продубити јаз и сукоб између њих. На том послу су упорно радили окупатори и домаћа реакција, тсатсо црногорска и српска тако и муслиманска. Ову политичку битку у масама ми смо дефинитивно добили тек у другој половини 1943. године. Прво смо спријечили заостравање у моменту доласка Нијемаца и усташких елемената у априлу 1941. године са стране Муслимана. Атмосфера је била крајње заострена. Међутим, наш утицај на муслиманску градску омладину био је пресудан, те до тога није дошло. Захваљујући одлучној акцији комуниста и нашем утицају на муслиманску интелигенцију у граду, пропао је покушај усташа да преузму власт и управу над другим установама посредством муслиманске интелигенције. Сматрам да је ово један од најзначајнијих наших политичких успјеха 1941. године. Спријечили смо обратно заостравање када су, мјесто Нијемаца, дошли италијански окупатори са паролом: «МопГепедго Ђопо», «IuIo Гигко тогГо». Касније, пак, наше војне јединице су спречавале покољ муслиманског живља од стране четника. Наше страже и органи власти строго су кажњавали лопове, посебичаре и пљачкаше муслиманске имовине и сл. Коначно је пљеваљска муслиманска милиција, у којој су радиле наше присташе, дала оружан отпор

четничким јединицама које су хтјеле да уђу у град. Оне су предале Пљевља нашим јединицама у септембру 1943. године. Само за један дан послје тога, у наше бригаде је дошло 200 омладинаца муслимана. То је, послје теške трогодишње борбе, био тријумф наше политике братства и јединства у овом крају.

Да бисмо ојачали оружану борбу против окупатора било нам је неопходно савладати колебање у масама на селу да се чим прије \лате оружја. Једно због продирања хитлеровских армија у дубину Совјетског Савеза и због свирепог терора окупатора (стријељања, паљевина, интернација и сл.) с једне стране и, с друге, због наше недовољне војне способности у 1941. години да их заштитимо од окупатора, код сељака је била завладала несигурност, која се испријечила као наш озбиљан противник у то вријеме. Пуних шест мјесеци је требало да, уз помоћ извјесних догађаја, савладамо овај проблем. Напад црногорских партизана на Пљевља 1941. године, противофанзива Црвене армије под Москвом, долазак српских партизана на територију Санџака у децембру 1941. године, стварање прве партизанске чете на затим батаљона у периоду децембар—јануар 1941—1942. године допринијела су ступању маса у оружану борбу, тако да у периоду март—мај 1942. године имамо четири ударна партизанска батаљона, један позадински — територијални батаљон и двије територијалне чете под командом Штаба Пљеваљског НОП одреда. Значи: организован и масован, прави рат против окупатора и његових слугу.

Од самог почетка устанка КПЈ је у масама учвршћавала вјеру да нема и не може бити повратка на поредак старе Југославије. Апсурдност и неправичност поретка старе Југославије није нам било тешко доказати. То тим прије што априлски слом, издаја и све оне недаће произашле из капитулације пред освајачима, које су се свом тежином сручиле на недужни народ били су убједљиви аргументи за изрицање најстроже пресуде поретку бивше Југославије.

Политичка и морална мобилизација маса против повратка на старо била нам је олакшана због тога што је четничтво за све вријеме рата остало на позицијама шовинизма, братоубиљачког рата и повратка династије Карађорђевића на пријесто. Остајући непрекидно у служби окупатора, оно није било у стању да предочи ма какву алтернативу новој Југославији, изузев карађорђевићевске Југославије.

Ми сами такође нисмо могли дати неку концепцију новог поретка. Наша свијест о томе какав ће то бити поредак, односно каква ће изгледати Југославија послје рата, нити 1941. године нити касније није била нарочито развијена. У ствари ми нисмо били свјесни да ту нову Југославију стварамо такорећи сваког дана. У практичној политичкој акцији ми смо говорили да ће то све бити уређено послје побједе. Стварали смо једну донекле

идеализирану слику о изузетно правичном поретку који ћемо коначно да створимо. За народ су биле довољне наше практичне акције које су увијек биле у склопу борбе против окупатора. У периоду август—новембар 1941. године ликвидирана је у пљеваљском, срезу бивша власт (коју су окупатори врло радо задржали): жандармеријске станице, општинске управе; спаљене су све општинске књиге и архиве; нестали су сеоски кметови. Паралелно с тим, стварали смо нове, демократске органе власти — народнослободилачке одборе. Коначно, сам факат да је КПЈ била на челу устанка говори сасвим убједљиво да повратка на старо неће и не може бити.

На ову тему имали смо, у команди Пљеваљске партизанске чете, врло интересантну дискусију у новембру 1941. године у селу Адровићима. Пала је иницијатива да команда чете донесе пресуду о животу и имовини познатог петоколонаша и издајника Нићифора Лисичића. Спор је избио међу нама око одлуке о конфискацији непокретне имовине и њеног давања на привремено чување, до свршетка рата, слугама поменутог Лисичића. Један дио нас је упорно заступао гледиште да би оваква одлука команде чете о имовинским питањима била штетна по даљи развитак покрета и да она нарушава његову политичку платформу. Ипак је команда чете донијела одлуку о конфискацији имовине. Само, то је била и прва и посљедња одлука такве врсте у пљеваљском крају до краја рата.

Свакако би занимљиво било сагледати како је Партија у пљеваљском срезу развијала, тако да кажем, војну линију, водила војну политику. До почетка устанка, у периоду припрема, формирали смо 4—5 герилских група (свака до 15 чланова), којима су руководили чланови Мјесног комитета. Уз то сзго развили широку акцију прикупљања или набавке оружја од стране становништва. Ту треба имати у виду да већина становништва у овим крајевима увијек посједује понешто од оружја.

Почетак устанка нам је измијенио ову организацију. Образована је једна, још увијек по називу пљеваљска, герилска група са 25—30 бораца. Та група је била покретна, невезана за територију. Била је под командом Мјесног комитета. У њој није било не само чвршће него никакве војне организације: без стерјешинског састава, са односом опште једнакости.

Врло брзо и без тешкоћа смо организирали Пренђански партизански батаљон. То је била територијална војмса. Такве су биле чете на простору Вруља — Козица, Мељак — Бобово, Косаница — Потпеће и др. За ове крајеве и људе, нарочито пренђанску општину, оео је већ био традиционални облик војног организовања. Он је одражавао ону црногорску племенску организацију још од прије балканских ратова.

У периоду август—септембар 1941. године, послје талијанске офанзиве на црногорске устанике, и ми у Пљевљима пре-

живљавало извјесну војну кризу. Тада се почиње развијати — у војном погледу — једно комитско схватање устанка: мале групе заклетих устаника, са конспиративним везама и стриктним задацима. За тренутак је искочило на површину и препоручивало се неко бугарско или младотурско или старо комитско искуство.

Иако су се Пренђански батаљон и друге територијалне јединице, као територијална војска, одржали све до III офанзиве, ми смо одмах видјели да је та организација војнички неефикасна. У самом почетку је више представљала политичку него војничку вриједност. Комитско искуство није долазило у обзир, оно се у једном тренутку кризе и појавило у ствари као отпор концепцији устанка.

Пљеваљски герилски одред смо скоро испустили због тога што нијесмо били склони, или нам је било даље од памети, да стварамо чвршћу војну јединицу ¹са \старјеишким саставом, са војном дисциплином и субординацијом.

Тек у октобру 1941. године ми смо, као руководство, схватили какву војну организацију треба да стварамо. Помогло нам је искуство Ужичког партизанског одреда. Са стварањем прве партизанске пљеваљске чете, као покретне, стајаће, са именованим старјеишким саставом, војне јединице, ми смо у суштини схватили војну линију устанка. Никад више код нас није било неке неодређености. Ми смо сами, без икаквих питања, формирали ударне батаљоне, штаб одреда. Организација бригада нам је дошла сасвим лошчно.

Захваљујући таквом војно-политичком курсу, у прољеће 1942. године на територији пљеваљског среза народноослободилачки покрет је био изграђен у свим својим битним елементима: војној организацији и ефектима; органима власти и позадинским службама; политичким и друштвеним организацијама; базама и магацинима. Био је успостављен интензиван систем веза и односа са другим територијама и центрима устанка.

Касније, повремено напуштање пљеваљске територије од наших војних снага — после III и за вријеме V непријатељске офанзиве — овај и овакав правац развита НОП-а и борбе у пљеваљском срезу није могло нити спријечити, нити зауставити.

Управо баш такав војно-политички курс и његови резултати, повезани са прводецембарским нападом црногорских партизана на Пљевља приликом покрета према Србију, створили су окупатору такав положај да је он врло одлучно и брутално приступио организацији квислинжских војних јединица: четника и муслиманске милиције. Први пут се на терену пљеваљског среза издајничке војне организације појављују крајем децембра 1941. године. Пошто италијанска дивизијска команда у Пљевљима није успјела да организацију четништва заснује на некој широј антикомунистичкој основи, уз ангажовање таквих људи из

Санџака као што је био Сретен Вукосављевић, полиички и војнички се цијела акција свела на жандармеријско подофицирско војно вођство (Богољуб Ирић и сл.) уз које су стајала, политички већ одраније компролитована, браћа Ненадићи и слични елементи. Поготову када смо у јануару 1942. године ликвидирали једну официрску четничку групу, која је имала извјесне шире еојне амбиције у борби против партизана, цијела пљеваљска четничка акција остала је политички слаба а војнички углавном редуцирана на стражу око окупаторовог гарнизона у Пљевљима или на његову претходницу у акцијама против наше војске и слободне територије.

Чак и када је, мај 1942—мај 1943. године, гледајући цијелу Југославију, четништво било у свом зениту, пљеваљски четници су били војнички безначајни. На примјер у току IV непријатељске офанзиве они покушавају да мобилишу двије бригаде за борбу против партизана на Неретви и у Калиновику. Такозвана 2. пљеваљска четничка бригада двапут је комплетно дезертирала прије доласка до Дрине. То је било у моменту када је на терену пљеваљског среза била једна малобројна партијска организација, као и герила која је, по величини и карактеру, била политичког а не војног значаја. Због тога се и догодило да су 1944. године, акцијом два батаљона 3. пролетерске сануачке бригаде на Вишеграду, пљеваљски четници били потпуно ликвидирани као војна организација. Драже Михаиловића четничка варијанта се појавила код нас преко Јована и Филипа Војиновића и преко официра Јована Јеловца а касније и Милутина Јеловца и дијела њиховог братства. Та варијанта се угасила погибијом Јована Јеловца у Љућу 1944. године, а Војиновићи су еојнички били крајње безначајни и непредузимљиви. Што се пак тиче муслиманске милиције, изузев извјесних свирепости у бившој бољанићкој, чајничкој и буковичкој општини, она у овом крају није представљала неку војничку снагу према нашем покрету.

Може се са сигурношћу тврдити и доказати да партијска организација у Пљевљима није направила ниједну крупнију политичку грешку у спровођењу политичке платформе и војне изградње НОП-а. Тиме се у великој мјери може објаснити и војно-политичка слабост четништва, које није могло доживјети чак крај окупатора у овом крају. С тим у вези треба подвући да смо се за све вријеме рата служили принципом *д о б р о в о љ н о с т и* у попуњавању наших војних јединица. У цијелој 1941. години само смо у два случаја примијешили према појединим издајницима најстрожу казну. Једна репресивна мјера, паљевина кућа, која је у прољеће 1942. године изгледала нужна да би, се видјело да одлазак у четнике носи, за сељаке, неки имовикски ризик, а која је примијењена спорадично у неколико случајева, била је прекинута, нарочито послје интервенције Обласног комитета КПЈ за Санџак. Политика која би се широко

служила стријељањима и другим елементима притиска и репресалија, политика која би повећавала опште недаће народа које је са собом донио окупатор, комунистима у пљеваљском крају је била страна.

Друга важна тачка нашег односа према народу је била чување и поштовање материјалног и моралног интегритета људи и њихових породица. Сада изгледа сасвим наивно што смо одбијали да једемо кајмак а тражили да нам сељаци дају сир. То је било у 1941. години. Због тога би се могло рећи да смо били слаби или да смо се „удварали“ сељацима. А кад 3. пролетерска (санџачка) бригада 1943. године пролази гладна кроз села и ниједан борац неће да бере воће или не тражи храну ако му се не понуди, одбија ракију јер неће ~~за~~ пије и сл. Шта је то? Јер тада смо били и јаки и већ осуравили у рату.

Комунисти у пљеваљском срезу стекли су посебно повјећење народа тиме што су га објективно информисали о свим важним догађајима. Нисмо никад ништа уљепшавали, нити крили. Нарочито о непријатељској офанзиви. За народ је било врло важно да то благовремено сазна. Политички скупови, разни изборни састанци, понашање функционера војних и политичких — све је то било демократско. Тиме се извршавала, у најбољем смислу схваћена, воља народа.

На такав начин, на слободној територији стваран је заиста слободарски и демократски покрет. Априлски омладински митинг у Косаници 1942. године, на који је дошло око хиљаду пет стотина омладинаца и омладинки са цијеле територије среза, говорио је о слободарском полету у пљеваљском срезу.

Други свјетски рат је свом својом суровошћу харао у пљеваљском крају пуне четири године. Ниједна непријатељска офанзива није поштедјела ни његове људе ни територију. Али ни у једној прилици нијесмо остали дужни непријатељима народа. Пљеваљски крај је за све вријеме рата и револуције био многоструким нитима повезан са народноослободилачким покретом Југославије. Патриоте овог краја часно су извршиле своју дужност. Али је и цијена у крви — за ослобођење и бољи живот — морала бити заиста висока.

Данило КНЕЖЕВИЋ